International Referred Research Journal, December, 2011, ISSN- 0975-3486, RNI : RAJBIL 2009/30097, VOL- III * ISSUE 27

शोध पत्र- भूगोल

December, 2011

कोल्हापूर जिल्ह्यातील पीक केंद्रीकरण एक भौगोलिक अभ्यास

* डॉ. राठोड एस. बी ** डॉ. पाटील ए. एस. *** प्रा. खाडे ए. एस

*_**_*** अधिव्याख्याता, भूगोल विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सतारा, महाराष्ट्र

lkjka'k%& *पिकाच्या वितरणाचा अभ्यास हा एक कृषी भूगोलातील महत्त्वाचा अभ्यास घटक आहे. पिकाचे वितरण अनेक घटकांनी नियंत्रीत केले जाते. यामुळे पिकाचे वितरण कोणत्याही प्रदेषात विषम पद्धतीने आढळते. प्रस्तुत अभ्यासासाठी कोल्हापूर हा जिल्हा निवडून या जिल्ह्यातील पीक केंद्रीकरणाचा भौगोलिकदृष्ट्या अभ्यास करण्यात आला आहे. पिकांचे केंद्रिकरण अभ्यासासाठी "लोकेशन कोशंट" या तंत्राचा वापर करण्यात आला आहे. अहवाल (2007–07) यामधून आकडेवारी घेण्यात आली. सदरचा अभ्यास कृषी नियोजनामध्ये काही महत्त्वाची भूमिका बजावू शकेल.*

izLrkouk%

पिकांचे वितरण व केंद्रिकरणावर अनेक घटक परिणाम करीत असतात व हे घटक स्थान परत्वे बदलत जातात. पिकांच्या वितरणावर व केंद्रिकरणावर कोणत्या घटकांचे नियंत्रण असते. याच्या अभ्यासावरून वास्तववादी कृषी विभाग पाडून त्या अनुषंगाने कृषी नियोजन करणे शक्य होते. या दृष्टीकोनातूनच कोल्हापूर जिल्ह्यातील भौगोलिक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

vH;kl {k= %

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी कोल्हापूर जिल्हा अभ्यासक्षेत्र म्हणून निवडला आहे. हा जिल्हा पश्चिम महाराष्ट्रातील प्रगत कृषी जिल्हा समजला जातो. अभ्यास क्षेत्राचा विस्तार $15^{0}43'$ उ. ते $17^{0}17'$ उ. अक्षवृत्त व $73^{0}40'$ पू. ते $74^{0}42'$ पू. रेखावृत्त असून याचे क्षेत्रफळ 7685 चौ.कि.मी. आहे. प्रशासकीय दृष्ट्या या जिल्ह्याचे बारा तालुके आहेत. भूरचनेच्या दृष्टीने हा दख्खन पठाराचा मान्सून हवानाचा भाग आहे. येथे अनेक डोंगर रांगा असून कृष्णा, वारणा, पंचगंगा, दूधगंगा, हिरण्यकेशी व घटप्रभा इ. नद्या वाहतात.

mfÌ'BÓs %

या शोध निबंधामध्ये खालील दोन उद्दिष्ठांना अनूसरून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1. कोल्हापूर जिल्ह्यातील पिकांच्या वितरणाचे भौगोलिक विश्लेषण करणे. 2. कोल्हापूर जिल्ह्यातील एकूण पिकांच्या केंद्रिकरणाचे विभाग शोधून त्याचे भौगोलिक विश्लेषण करणे.

ekfgrhL=kr o l'kks/ku i)rh %

प्रस्तुत अभ्यास पूर्णतः दुय्यम आकडेवारीवर आधारीत असून सदरची आकडेवारी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल, महाराष्ट्र शासनाच्या प्रकाशित अहवाल व पुस्तकातून घेतलेली आहे. सदरच्या अभ्यासात तालुका हा घटक मानून पिकांचे केंद्रिकरण करण्याठी "लोकेशन कोशंट" या तंत्राचा वापर केला आहे.

लोकेशन कोशंट = (तालुक्यातील पीक क्षेत्र / जिल्ह्यातील एकूण पीक क्षेत्र) ÷ (तालुक्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ / जिल्ह्यातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ)

प्रत्येक तालुक्यातील लोकेशन कोशंट मूल्य काढून त्या आधारे जिल्ह्यातील एकूण केंद्रीकरणाचे चार विभाग पाडण्यात आले आहे. पीक केंद्रिकरण दर्शविण्यासाठी छायांकित नकाशा, विश्लेशण करण्यासाठी लॉरेंझ वक्र व खालील सूत्राचा वापर केला आहे.

पिकांचे केंद्रीकरण = (सी – 550) / (1000 – 550)

vH;kl{k= LFkku n'kd udk'kk ¼dkYgkij ftYgk½

dk"Vd & 1 dkYgkiij ftYgk & fid dfndj.kkp foHkkx

v- Ø	ihd dfndj.kkp foHkkx	ykd'ku dk'kV eY;	Hkkxkfyd {k=QG pk-fd-eh-	%e/;	fidk[kkyhy {k= pk-fd-eh-	%e/;	lekfo"V rkydk
1.	जास्त केंद्रीकरणाचा विभाग	1.35 पेक्षा जास्त	115825	14.92	98758	17.38	आजरा हातकणंगले
2.	मध्यम केंद्रीकरणाचा विभाग	1.29 ते 1.35	268906	34.64	185206	32.61	भुदरगड करवीर राधानगरी गडहिंग्लज
3.	कमी केंद्रीकरणाचा विभाग	0.80 ते 1.29	175553	22.62	139788	24.61	चंदगड, गगणबावडा,शिरोळ
4.	अत्यंत कमी केंद्रीकरणाचा विभाग	0.80 पेक्षा कमी	215977	27.82	144224	25.40	पन्हाळा,शाहूवाडी ,कागल

स्त्रोत : लेखक (2010)

fo"k; foopu %

प्रत्येक तालुक्यासाठी काढलेल्या लोकेशन कोशंट मुल्याच्या आधारे संपूर्ण जिल्ह्यातील पिकांचे केंद्रिकरणाच्या विभागात विभागणी केली व पीक केंद्रिकरणाच्या विभागांची सांख्यिकी तंत्राच्या आधारे काही घटकांशी तुलना करून खालीलप्रमाणे निष्कर्ष निघाले. क्षेत्रफळाशी तुलना करता एकूण पिकांचे केंद्रिकरण कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये कमी आहे. कारण याचा निर्देशांक 0.008 इतका आहे.

1- tkLr ihd dfndj.kkpk foHkkx %

ज्या तालुक्यामध्ये लोकेशन कोशंट मुल्य 1.35 पेक्षा जास्त आहे त्याचा समावेश या विभागात होतो. या विभागात आजरा व हातकणंगले तालुक्याचा समावेश होतो. या विभागाने जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 14.92 टक्के क्षेत्रफळ व्यापले असून जिल्ह्याच्या एकूण पीक क्षेत्रापैकी 17.38 टक्के पीक क्षेत्र व्यापलेले आहे. (तक्ता – 1) सुपीक जमीन, कृषीवर आधारीत उद्योगाचा विकास, नवीन बियाणे व खताचा शास्त्रीय वापर, वाहतूक व दळणवळण साधनांचा विकास, आजारा तालुक्याचा विचार करता काजू लागवडी खालील क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. इत्यादी कारणामुळे पिकांचे केंद्रीकरण या विभागात जास्त आहे.

2- e/;e ihd dfndj.kkpk foHkkx %

या विभागात ज्या तालुक्याचे लोकेशन कोशंट मुल्य 1.29 ते 1.35 आहे. त्या सर्व तालुक्याचा समावेश होतो. या विभागात भुदरगड, करवीर, राधानगरी व गडहिंग्लज या चार तालुक्याचा समावेश होतो. (तक्ता – 1) या विभागाने जिल्ह्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी 34.64 टक्के क्षेत्रफळ व्यापलेले आहे व या विभागामध्ये एकूण जिल्ह्याच्या पीक क्षेत्रापैकी 24. 61 टक्के पीक क्षेत्र आढळते. चंदगड व गगनबावडा तालुक्याचे क्षेत्र जंगल व्याप्त अधिक असून लागवडीखालील क्षेत्रात घट आहे. शिरोळ तालुक्यात अति जलसिंचनाचा फटका पिकाऊ जमिनीत क्षार फुटण्यात झालेला आहे. तसेच बरेच क्षेत्र पुराच्या पाण्याााली जाते.

3- vR;r deh ihd dfndj.kkpk foHkkxk

या विभागात ज्या तालुक्याचे लोकेशन कोशंट मूल्य 0.80 पेक्षा कमी आहे. त्या सर्व तालुक्याचा समावेश होतो. (तक्ता – 1) या विभागात पन्हाळा, शाहुवाडी व कागल या तालुक्याचा समावेश होतो. या विभागात एकूण जिल्ह्याच्या क्षेत्रफळापैकी 27. 82 टक्के क्षेत्रफळ व्यापलेले आहे. तर जिल्ह्यातील एकूण पिक क्षेत्रापेकी 25.40 टक्के पिक क्षेत्र आढळते. डोंगराळ भाग, जंगलाखालील क्षेत्र, उच्च सखल प्रदेश, प्रतिकुल नैसर्गिक परिस्थिती, निकृष्ट प्रकारची मृदा, जल सिंचनाच्या सोयीचा अभाव, कृषी योग्य कमी जमीन इत्यादी कारणामुळे एकूण पिकांचे केंद्रिकरण या विभागात आढळते.

fu"d"k % कोल्हापूर जिल्ह्यातील एकूण पीक केंद्रिकरणाचा व त्यावर परिणाम करणाऱ्या काही घटकांच्या संदर्भात श्रेणी सहगुणांक काढण्यात आला व त्या आधारे खालील निष्कर्ष निघाले.

1. जलसिंजन, सपाट व सुपिक जमीन ज्या तालुक्यात आहे त्या तालुक्यातील एकूण पीक केंद्रीकरण जास्त आहे.
2. ज्या तालुक्यामध्ये डोंगराळ भाग पर्जन्याचे प्रमाण जास्त आहे त्या तालुक्यात एकूण पीक केंद्रिकरण कमी आहे.
3. शिरोळ तालुक्यामध्ये पुराच्या आपत्तीचा फटका तसेच अतिरिक्त जलसिंचन आणि जमिनीचा अतिवापर वाढल्यामुळे क्षारयुक्त जमिनी वाढली आहे. त्यामुळे पीक केंद्रिकरण प्रभावीत झाले आहे.
4. शिरोळ, हातकणंगले व करवीर या तालुक्यात इतर तालुक्यांच्यामानाने ओलिताखालील स्थूल क्षेत्र लावगडीखालील स्थूल क्षेत्राशी तुलना करता जास्त आढळते.
5. स्थलकालानुरूप पिकांच्या आकृतीबंधात व केंद्रकरणात बदल संभवतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. कोल्हापूर जिल्हा जनगणना हस्तपुस्तिका (2001) : CD ROM डायरेक्टर ऑफ सेन्सस ऑपरेशन्स, महाराष्ट्र, मुंबई 400001 2. महाराष्ट्र राज्य दर्शनिका (1989) : कोल्हापूर जिल्हा, दर्शनिका विभाग, सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. 3. महाराष्ट्र शासन (2008) : पिक व ऋतू वृत्तांत, महाराष्ट्र राज्य, 2001–02, संचालक, कृषि विभाग, पुणे – 411001. 5. Majid Husain (1999) : Systematic Agricultural Geography, Rawat Publication, Jaipur. 6. Singh, Jasbir and Dhillon, S. S. (2000) : Agricultural Geography, Tata Mc Graw-Hill Publishing Co. Ltd. New Delhi - 110008. 7. कोल्हापूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, 2007–2008. 8. http://kolhapur.gov.in 9. डॉ. सुरेश फुले : कृषि भूगोल, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर. 10.Saxena A. P., Agricultural Research and Education Systems for Development. ICAR, New Delhi - 110001. 11. Beelley, Brian W., Agricultural Change : A Field Study, Annals of the Association of American Geographers .